

การส่งเสริมจริยธรรมในสถานศึกษา Promoting Ethics in Educational Institutions

พระครูปลัดจรรย์พันธ์ ปณฺญาวโร (แห่เตียว)^๑

บทคัดย่อ

การส่งเสริมจริยธรรมในสถานศึกษาถือว่ามีค่าสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเยาวชนเป็นช่วงวัยเริ่มต้นของการพัฒนาหลายๆ ด้าน ทั้งด้านร่างกาย และด้านจิตใจ การจัดการศึกษา เพื่อมุ่งเน้นคุณภาพของเด็กให้เป็นคนดี คนเก่ง และ มีความสุข ส่งเสริมให้ผู้เรียนพัฒนาจริยธรรม โดยจัดการเรียนการสอนและการจัดสภาพในสถานศึกษาที่เหมาะสมเพื่อส่งเสริมให้ผู้เรียนพัฒนาตามหลักไตรสิกขาได้อย่างชัดเจน ด้านกายภาพ ด้านกิจกรรมพื้นฐานวิถีชีวิต ด้านการเรียนการสอน ด้านบรรยากาศและปฏิสัมพันธ์ ด้านการบริหารจัดการสถานศึกษา

คำสำคัญ : การส่งเสริมจริยธรรม, สถานศึกษา.

Abstract

Promoting ethics in schools is important because the youths are the early stage of development physically and mentally. Educational management is to focus on the quality of children to be good, qualified and happy, to encourage learners to develop with ethics by arranging the appropriate teaching and learning process in educational institutions to facilitate the learners to develop according to the principles of the Threefold Training in physical education, basic life activities, teaching and learning, atmosphere and interaction, and school management.

Keywords: ethics promotion, educational institution

^๑พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

บทนำ

การส่งเสริมจริยธรรมในสถานศึกษาถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเด็กในวันนี้กำลังอยู่ในช่วงอายุที่จะพัฒนาหลายๆ ด้าน ทั้งด้านร่างกาย และด้านจิตใจ สังคมปัจจุบัน เป็นสังคมที่ต้องทำงานนอก พ่อแม่ไม่ค่อยมีเวลาอยู่กับลูกๆ โรงเรียน จึงเป็นเหมือนบ้านหลังที่สองของเด็กที่จะสร้างความรักความอบอุ่นให้แก่เด็กและเด็กจะได้รับการปลูกฝังจริยธรรม และค่านิยมที่ดีงามติดตัวไปได้ ซึ่งสอดคล้องกับพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๔๒ ที่ต้องจัดการศึกษา เพื่อมุ่งเน้นคุณภาพของเด็กให้เป็นคนดี คนเก่ง และ มีความสุข

จริยธรรม (Morality) เป็นคุณธรรมที่แสดงออกทางร่างกายในลักษณะที่ดั่งงามถูกต้อง อันเป็นสิ่งทีประสงค้ของสังคมและจริยธรรมจะมีได้ต้องปลูกฝัง ฝึกหัดโดยเริ่มจากการปลูกฝังคุณธรรม (Virtue) ลงในใจก่อน การปลูกฝังคุณธรรมจำต้องอาศัยหลักคำสอนทางศาสนา จริยธรรมเป็นบรรทัดฐานของความประพฤติทั้งหลาย เป็นสิ่งกำหนดว่า อะไรควรประพฤติปฏิบัติเพื่อให้เกิดความดีงามมีจุดมุ่งหมายอยู่ที่คุณความดีทั้งส่วนตนและส่วนของสังคมโดยส่วนรวม ผลของการมีจริยธรรมหรือเป็นผลแห่งการมีคุณธรรมในจิตใจ เมื่อมีคุณธรรมในจิตใจแล้ว ก็เป็นเหตุให้ประพฤติจริยธรรมได้ถูกต้อง การศึกษาเป็นหัวข้อของการพัฒนาประเทศ เพราะความเจริญที่ปรากฏทั้งในด้านวัตถุและด้านคุณธรรมจริยธรรมนั้นเป็นผลสะท้อนคุณภาพของคนในสังคม อันเป็นผลจากอบรมบ่มนิสัยจากครอบครัว สถาบันการศึกษา ตลอดจนการได้รับกระบวนการขัดเกลาและประสบการณ์ในสังคมที่ดี ดังนั้นการที่ประเทศไทยจะพัฒนาไปสู่การเป็นประเทศอุตสาหกรรมหรือประเทศเกษตรกรรมที่มีศักยภาพสูงชันกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน การศึกษาอบรมเพื่อพัฒนาเด็กและ

เยาวชนที่พึงประสงค์ให้กับสังคมก็ยิ่งทวีความสำคัญมากขึ้น (หน่วยศึกษานิเทศก์สำนักงานการศึกษา, ๒๕๔๔: ๑)

อย่างไรก็ตามระบบการศึกษาไทยที่เป็นอยู่ในขณะนี้ยังน่าเป็นห่วงอยู่มาก เพราะจากการสังเกตประสบการณ์ต่างๆ ในสังคมพบว่ายังมีข้อบกพร่องหลายประการ เช่น ความเสื่อมโทรมเรื่องจริยธรรมที่เกิดขึ้นในด้านการเมืองการปกครอง การประพฤติปฏิบัติตนในสังคมที่มีค่านิยมไปในทางที่ไม่ถูกต้อง ได้แก่ ความฟุ่มเฟือย การไม่เคารพความจริง ไม่พูดความจริง ขาดความซื่อสัตย์ อีกทั้งผู้ใหญ่ก็ไม่ทำตัวให้เป็นที่เราเคารพนับถืออย่างแท้จริง และไม่ได้เป็นแบบอย่างที่ดีแก่เด็กและเยาวชน จากปัญหาต่างๆ เหล่านี้ ระบบการศึกษาและสถาบันต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการอบรมบ่มนิสัย และถ่ายทอดค่านิยมต่างๆ ให้แก่เด็กและเยาวชนจึงควรทบทวนแนวที่เคยดำเนินการต่อเนื่องกันมาเป็นเวลายาวนานว่าควรจะปรับเปลี่ยนทิศทางกันอย่างไร เพื่อสร้างระบบใหม่ให้เป็นระบบที่เหมาะสมกับสภาพสังคมปัจจุบันให้เป็นระบบที่ถูกต้องและคำนึงถึงคุณภาพของเด็กและเยาวชนเป็นสำคัญ

ความหมายของจริยธรรม

จริยธรรม หมายถึง คุณธรรมที่แสดงออกทางร่างกายในลักษณะดั่งงามถูกต้องอันเป็นสิ่งทีประสงค้ของสังคม และจริยธรรมจะมีได้จำต้องอาศัยหลักคำสอนทางศาสนาอันได้แก่ ศีล (Precept) อันหมายถึงหลักหรือกฎเกณฑ์การประพฤติปฏิบัติเพื่อตัดหรือฝึกหัดกายและวาจาให้เรียบร้อย ให้เป็นไปปกติ กล่าวคือ จะพูดหรือทำอะไรให้เป็นไปตามปกติ อย่าให้ผิดปกติ (ผิดศีล) เช่น พูดให้ถูกต้องให้เป็นธรรม กระทำให้ถูกต้อง ให้เป็นธรรม เมื่อพูดหรือกระทำถูกต้องเป็นธรรม ย่อมมีความสุข ความสบาย

เยือกเย็น ไม่เดือดร้อนอันเป็นผล การมีความสุข ความสบาย เยือกเย็น ไม่เดือดร้อนดังกล่าวจึงเป็นผลของการมีศีลหรือเป็นผลแห่งการมีคุณธรรมในจิตใจ เมื่อมีคุณธรรมในจิตใจแล้ว ก็เป็นเหตุให้ประพตจริยธรรมได้ถูกต้อง ดังนั้นคุณธรรมและศีลจึงเป็นโครงสร้างของจริยธรรม (บุญมี แทนแก้ว, ๒๕๓๒: ๘) เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความประพตติ หลักความประพตติ ซึ่งเน้นพฤติกรรมที่แสดงออกไปภายนอก เฉพาะอย่างยิ่งที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์อีกแบบหนึ่งเป็นความหมาย ที่เป็นไปโดยศัพท์เติม ถ้ามองถึงหลักทางพุทธศาสนา คำว่าจริยธรรม มาจากคำว่า จริยะ+ธรรมะ ธรรมะในที่นี้แปลว่า สิ่งหลัก หรือ ข้อ ส่วน จริยะ แปลว่า ความประพตติ แต่ถ้าดูให้ลึกซึ้งจะเห็นว่า จริยะนั้นเป็นคำศัพท์ในภาษาบาลีตามไวยากรณ์ มาจากรากศัพท์ว่า จร จริยะเป็นเพียงพิธีการทางไวยากรณ์เพื่อจะให้ รากศัพท์ที่เป็นกิริยาเป็นนามขึ้นมา จริยะ เป็นปัจจัย (Suffix) เมื่อนำไปประกอบกันก็เป็น จริยะ ซึ่งเป็นคำนาม ฉะนั้น ความหมายที่แท้จริง อยู่ที่ จร แปลว่า เที่ยงไป เดินทางไปเป็นรูปธรรม ถ้ามองทางนามธรรมก็เปรียบเทียบกับการเดินทางเหมือนกัน คือ การดำเนินชีวิตซึ่งเป็นความหมายตั้งแต่ ความคิด จิตใจ และพฤติกรรมในทางพระพุทธศาสนา คำว่า จริยะ นี้ใช้เป็นพิเศษในคำว่า ธรรมจริยะ ธรรม แปลว่า ประเสริฐ จริยะ แปลว่า การดำรงชีวิต ดังนั้น ธรรมจริยะ คือ การดำเนินชีวิตอย่างประเสริฐ ความหมายของจริยธรรมของตะวันตก แตกต่างกับทางพระพุทธศาสนา จริยธรรม ตามความหมายของทางตะวันตก มองเพียงด้านหนึ่ง ของชีวิตเท่านั้น โดยการเน้นการแสดงออกภายนอกเป็นพฤติกรรมที่มองเห็นได้หรือมีผลกระทบ ต่อสังคม เป็นต้น ส่วนจริยธรรมในทางพระพุทธศาสนา มองชีวิตทั้งระบบ ทั้งกาย วาจา

หรือใจ ดังนั้นความหมายทางพระพุทธศาสนา จริยธรรมก็ครอบคลุมทั้งหมด ส่วนคุณธรรมเป็นส่วนหนึ่งในจริยธรรม (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), ๒๕๓๘: ๒๙)

จริยธรรมในความหมายขั้นต่ำหมายถึงศีลธรรม หรือ กฎศีลธรรม ซึ่งเป็นธรรมในระดับเดียวกับศีลอันนับว่าเป็นธรรมะขั้นต้นของการดำเนินชีวิตเท่านั้น แต่ความหมายที่แท้จริงของคำว่า จริยธรรม หมายถึง หลักการดำเนินชีวิตที่ต้องพัฒนาไปตามลำดับจนถึงขั้นพ้นทุกข์หมดกิเลสทั้งปวง (จันทน์ ท่องประเสริฐ, ๒๕๔๐ : ๑๔) ในทางพระพุทธศาสนา จึงหมายถึง “มรรค” คือ วิธีการปฏิบัติสายกลาง ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ บางครั้งก็เรียกว่า “ไตรสิกขา” คือ การศึกษา ๓ ประการ อันได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา (พระเทพเวที (ประยูรธรรมา ปยุตฺโต), ๒๕๓๐: ๖)

จริยธรรมเป็นบรรทัดฐานของความประพตติประการหนึ่งในบรรดาบรรทัดฐานของความประพตติทั้งหลาย เป็นสิ่งกำหนดว่า อะไรควรประพตติปฏิบัติเพื่อให้เกิดความดีงามมีจุดมุ่งหมายอยู่ที่คุณความดีทั้งส่วนตนและส่วนของสังคมโดยรวม จริยธรรมของคนมี ๔ ด้าน ประกอบด้วย

๑. ความรู้เชิงจริยธรรม คือ การมีความรู้ในสังคม ในลักษณะและพฤติกรรมที่เหมาะสม ความรู้เชิงจริยธรรมขึ้นอยู่กับ อายุ ระดับการศึกษา การพัฒนาทางสติปัญญาเด็กเริ่มเรียนรู้ตั้งแต่เกิด โดยเฉพาะอายุช่วง ๘-๑๐ ปี

๒. ทักษะเชิงจริยธรรม คือ การรวมเอาความรู้สึกลงในเรื่อต่างๆ มารวมเข้าด้วยกัน ทักษะเชิงจริยธรรมจึงมีคุณสมบัติที่จะใช้ทำนายได้แม่นยำกว่าความรู้เชิงจริยธรรม

๓. เหตุผลเชิงจริยธรรม คือ การที่บุคคลใช้เหตุผลในการตัดสินใจ ซึ่งขึ้นอยู่กับเหตุผลและสถานการณ์เป็นสำคัญ

๔. พฤติกรรมเชิงจริยธรรม คือ ให้อำนาจการเสียสละเพื่อสังคม พฤติกรรมเชิงจริยธรรมเป็นสิ่งที่สังคมให้ความสำคัญมากกว่าด้านอื่นๆ

ระดับจริยธรรมในบุคคล แบ่งเป็น ๓ ระดับ ดังนี้ ๑) ระดับประเพณี เป็นการกระทำตามๆ กัน โดยไม่มีเรื่องของเหตุผลและพิจารณาญาณเข้าไปเกี่ยวข้อง มีลักษณะทำตามประเพณี ๒) ระดับอิงอาศัยแรงหนุนจากภายนอก เช่น ทำดีเพราะกลัวถูกลงโทษ เพราะกลัวคนนิินทา เพราะกลัวตกนรก เป็นต้น ๓) ระดับไม่อิงอาศัยแรงหนุนจากภายนอก เป็นการรับรู้แจ้งและเห็นคุณค่าด้วยตัวเองแล้วประพฤติปฏิบัติตามจนเป็นนิสัยหรือเป็นธรรมดา เป็นการรับรู้จักผิดชอบชั่วดี ด้วยตนเอง

จริยธรรมทั้ง ๓ ระดับ หากบุคคลได้ยึดถือเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตและได้มีการพัฒนาจนถึงระดับไม่อิงอาศัยจากแรงหนุนภายนอกได้ แล้วก็จะบรรลุถึงความเป็นผู้มีจริยธรรมที่พึงประสงค์ที่สังคมต้องการ

หลักการสร้างเสริมจริยธรรม ๓ ประการ ดังนี้

๑. การทำค่านิยมให้กระจ่าง เป็นการหาทางให้แต่ละคนรู้จักตนเอง ผู้อื่น สังคมและสิ่งแวดล้อมโดยการให้สำรวจค่านิยมของตนภายใต้เงื่อนไขที่กำหนด ทำให้เขาได้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างความคิดกับการกระทำ เป็นวิธีการยอมรับความรู้สึกตัวเองผิด และฝึกคิด ด้วยตัวเอง

๒. การใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม เป็นการกำหนดสถานการณ์พร้อมทั้งทางเลือกให้อภิปรายและตัดสินใจ เพื่อหาทางเสริมสร้างพฤติกรรม ทางจริยธรรมให้สูงขึ้น

๓. การปรับพฤติกรรม ซึ่งมีเทคนิคที่สามารถนำมาใช้หลายอย่างเช่น ๑) เทคนิคที่ใช้เพื่อสร้างเสริมพฤติกรรมที่ไม่เคยทำมาก่อน ได้แก่การปรับแต่งพฤติกรรมการใช้ตัวแบบ ๒)

เทคนิคที่ใช้เพื่อแต่งพฤติกรรมเดิมที่มีอยู่แล้ว ให้ลดน้อยลงหรือหมดไป ได้แก่ การหยุดยั้ง การลงโทษ การตำหนิ การแก้ไขเกินกว่าเหตุ การปรับสินไหม แนวคิดดังกล่าวสามารถนำไปประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ต่างๆ เพื่อลดพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์และเพิ่มพฤติกรรมที่ต้องการจะส่งเสริมให้แก่เด็กและเยาวชนได้ (ธเนศ ขำเกิด, ๒๕๔๒: ๓๒)

การพัฒนาจริยธรรมน่าจะต้องเลือกใช้จุดเด่นของแต่ละแนวคิด นำมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมตามสมควร ซึ่งหมายถึงกระบวนการพัฒนาต้องอาศัยทั้งการคิด ปัญญา ตัวแบบ การอบรมสั่งสอน แรงเสริม ลงโทษ กฎเกณฑ์ของสังคมความสามารถในการเรียนรู้ เป็นต้น

องค์ประกอบจริยธรรม

จริยธรรมของบุคคลประกอบด้วยสิ่งสำคัญ ๓ ประการ คือ

๑. ส่วนประกอบด้านความรู้ (Moral Reasoning) คือความเข้าใจในเหตุของความถูกต้องดีงาม สามารถตัดสินใจแยกความถูกต้องออกจากความไม่ถูกต้องได้ด้วยการคิด

๒. ส่วนประกอบทางด้านอารมณ์ความรู้สึก (Moral Attitude and Belief) คือความพึงพอใจ ศรัทธา เลื่อมใส เกิดความนิยมยินดีที่จะรับนำจริยธรรมมาเป็นแนวประพฤติปฏิบัติ

๓. ส่วนประกอบทางด้านพฤติกรรมแสดงออก (Moral Conduct) คือพฤติกรรมกระทำที่บุคคลตัดสินใจจะกระทำถูกหรือผิดในสถานการณ์แวดล้อมต่างๆ เชื่อว่าอิทธิพลส่วนหนึ่งของการกระทำหรือไม่กระทำพฤติกรรมแบบใด จะขึ้นอยู่กับอิทธิพลของส่วนประกอบทั้ง ๒ ประการที่กล่าวข้างต้น และบางส่วนอาจขึ้นอยู่กับองค์ประกอบอื่นๆ เช่น ลักษณะทาง

จิตวิทยา บางประการของบุคคลนั้นๆ หรือความรุนแรงของการบีบคั้นของสถานการณ์ที่รุมเร้าบุคคลนั้นอีกด้วย (กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๓: ๓)

ลักษณะต่างๆ ของมนุษย์ที่เกี่ยวข้องกับจริยธรรมนั้น แบ่งออกเป็น ๔ ส่วน ได้แก่

๑. ความรู้จริยธรรม หมายถึง การมีความรู้ไว้ในสังคมของตนนั้นถือว่าการกระทำชนิดใดดีควรกระทำ และการกระทำชนิดใดเลวควรงดเว้น ลักษณะและพฤติกรรมประเภทใดเหมาะสมหรือไม่เหมาะสมมากน้อยเพียงใด ปริมาณความรู้เชิงจริยธรรมนี้ขึ้นอยู่กับอายุ ระดับการศึกษา และพัฒนาการทางสติปัญญาของบุคคลด้วย

๒. ทักษะคติเชิงจริยธรรม หมายถึง ความรู้สึกของบุคคลเกี่ยวกับลักษณะ หรือพฤติกรรมเชิงจริยธรรมต่างๆ ว่าตนชอบหรือไม่ชอบลักษณะนั้นเพียงใด ทักษะคติเชิงจริยธรรมของบุคคลส่วนมากจะสอดคล้องกับค่านิยมในสังคมนั้น แต่บุคคลบางคนในสถานการณ์ปกติอาจมีทักษะคติแตกต่างไปจากค่านิยมของสังคมนั้นก็ได้ ทักษะคติเชิงจริยธรรมของบุคคลนั้น มีความหมายกว้างกว่าความรู้เชิงจริยธรรมของบุคคล เพราะทักษะคตินั้นจะรวมทั้งความรู้และความรู้สึกในเรื่องนั้นๆ เข้าด้วยกัน ฉะนั้น ทักษะคตินั้นจะรวมทั้งความรู้และความรู้สึกในเรื่องนั้นๆ เข้าด้วยกัน ฉะนั้น ทักษะคติเชิงจริยธรรมจึงมีคุณสมบัติที่สำคัญ คือจะใช้ทำนายพฤติกรรมเชิงจริยธรรมได้แม่นยำกว่าการใช้ความรู้เกี่ยวกับค่านิยมทางสังคมของบุคคลแต่เพียงอย่างเดียว นอกจากนี้ ทักษะคติจริยธรรมของบุคคลในเวลาหนึ่งยังอาจเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมได้

๓. เหตุผลเชิงจริยธรรม หมายถึง การที่บุคคลใช้เหตุผลในการเลือกที่จะกระทำ หรือเลือกที่จะไม่กระทำพฤติกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง

เหตุผลที่กล่าวถึงนี้จะแสดงให้เห็นถึงเหตุจูงใจหรือแรงจูงใจที่อยู่เบื้องหลังการกระทำต่างๆ ของบุคคล

๔. พฤติกรรมเชิงจริยธรรม หมายถึง การที่บุคคลแสดงพฤติกรรมที่สังคมนิยมชมชอบหรือดเว้นแสดงพฤติกรรมที่ฝ่าฝืนกฎเกณฑ์หรือค่านิยมในสังคมนั้น พฤติกรรมเชิงจริยธรรมเป็นสิ่งที่สังคมให้ความสำคัญมากกว่าด้านอื่นๆ ทั้งนี้ เพราะการกระทำที่ดีและเลวของบุคคลนั้นส่งผลโดยตรงต่อความผาสุกและความทุกข์ของสังคมนั้น การศึกษาด้านอื่นๆ ของจริยธรรมจึงเป็นเพียงเพื่อให้เข้าใจและสามารถทำนายพฤติกรรมในสถานการณ์ต่างๆ ของบุคคลเท่านั้น (กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๓: ๓)

บทบาทของครูในการส่งเสริมจริยธรรมแก่เด็ก

ครูเป็นบุคคลที่ใกล้ชิดกับเด็กมากที่สุด รองลงมาจากพ่อแม่ ดังนั้นครูจึงมีบทบาทสำคัญในการช่วยอบรมขัดเกลาและพัฒนาเด็ก นอกเหนือจากการสอนด้านวิชาการ กล่าวถึงบทบาทของครูที่สำคัญที่เป็นแบบอย่างแก่เด็กนักเรียน สถานศึกษาถือว่าเป็นสถาบันหนึ่งที่มีความสำคัญต่อพฤติกรรมเรียนแบบของนักเรียน คือ ครู ซึ่งถือว่าสำคัญมากที่มีอิทธิพลต่อการเรียนแบบของเด็ก ครูจะเป็นแบบอย่างที่ดีให้กับเด็กนักเรียน พอสรุปได้ ดังนี้

๑. ครูมีบทบาทในการพัฒนาคนและสร้างคน กล่าวคือ นอกจากครูจะเป็นผู้ที่ให้ความรู้แล้ว จะต้องให้คุณธรรมและจริยธรรมควบคู่ไปด้วย เด็กต้องเป็นผู้ที่มีความสามารถมีความรู้และมีคุณธรรมจริยธรรม หรือที่กล่าวว่าเด็กต้องเป็นคนเก่งและคนดี ดังนั้นครูจึงควรมีความลึกซึ้งในเรื่องที่สอนและมีคุณธรรมจริยธรรม รวมถึงการปฏิบัติตนให้เป็นแบบอย่างที่ดีแก่เด็กด้วย

๒. บทบาทของครูในการสืบทอดและรักษาระเบียบประเพณี และวัฒนธรรม ของชาติ สังคมมุ่งหวังว่าสังคมมีบทบาทในการรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีของชาติตลอดจนการสืบทอดขนบธรรมเนียมประเพณีของชาติให้คงอยู่ตลอดไป ดังนั้นครูในฐานะผู้ดำเนินการจะต้องมีความรู้ความสามารถ ที่จะอบรมสั่งสอน และมีความสามารถในการถ่ายทอดประสบการณ์ต่างๆ ตลอดจนจัดประสบการณ์ที่ปลูกฝังทัศนคติที่ดีเพื่อให้เด็กเกิดความซาบซึ้ง และเห็นคุณค่าของสิ่งเหล่านี้

๓. บทบาทของครูในการเป็นผู้นำของสังคม เมื่อครูมีบทบาทในการอบรมสั่งสอนเด็ก ให้มีความรู้ความสามารถ สังคมก็คาดหวังว่าครูจะต้องเป็นผู้นำของสังคมได้ ครูต้องสามารถให้ความคิดเห็นและให้คำปรึกษาในเรื่องราวต่างๆ รวมไปถึงการเป็นผู้นำทางความประพฤติ เพื่อเป็นตัวอย่างที่ดีแก่บุคคลอื่นในสังคม

วิธีการส่งเสริมจริยธรรมในโรงเรียนใช้ทฤษฎีต้นไม้จริยธรรมสำหรับคนไทย

ทฤษฎีต้นไม้จริยธรรมสำหรับคนไทยนี้อาจกล่าวได้ว่า เป็นทฤษฎีทางจิตวิทยาทฤษฎีแรกของคนไทย ที่สร้างขึ้นโดยการสรุปผลการวิจัยในประเทศไทยหลายสาขาเข้าด้วยกัน โดยเฉพาะงานวิจัยของนักจิตวิทยาไทย นักสังคมศาสตร์ไทย และนักวิจัยการศึกษาไทย ทั้งที่เป็นอาจารย์และนิสิตนักศึกษาชั้นสูง ทฤษฎีจึงเป็นจุดเริ่มต้นของวิชาการและการประยุกต์ทางด้านนี้ในประเทศไทย จะต้องมีการศึกษาค้นคว้าวิจัยที่เกี่ยวกับทฤษฎีนี้ต่อไปอีกไม่มีวันจบสิ้น เพื่อการปรับปรุงแผนขยาย หรือปรับแต่งทฤษฎีให้เหมาะสมกับลักษณะของคนไทยและสภาพของสังคมไทยในยุคหลังๆ ต่อไปด้วย

ทฤษฎีสำหรับต้นไม้จริยธรรมนี้มี ๓ ส่วน คือ ส่วนที่เป็นดอกและผลไม้มือของต้นไม้ ส่วนลำต้นและส่วนที่เป็นรากแก้ว

ในส่วนแรก คือ ดอกและผลไม้มือบนต้น แสดงถึงพฤติกรรมทำดีละเว้นชั่ว และพฤติกรรมการทำงานอย่างขยันขันแข็งเพื่อส่วนรวม ส่วนแรกนี้เป็นพฤติกรรมประเภทต่างๆ ที่เข้าเป็นพฤติกรรมของพลเมืองดี พฤติกรรมที่เอื้อต่อการพัฒนาประเทศและพฤติกรรมการทำงานอาชีพอย่างขยันขันแข็ง ผลที่ออกมาเป็นพฤติกรรมต่างๆที่น่าปรารถนา มีสาเหตุ ๒ กลุ่ม กลุ่มแรกคือ สาเหตุทางจิตใจที่เป็นส่วนลำต้นของต้นไม้อันประกอบด้วยจิตลักษณะ ๕ ด้าน คือ ๑.) เหตุผลเชิงจริยธรรม ๒) มุ่งอนาคต และการควบคุมตัวเอง ๓) ความเชื่ออำนาจในตน ๔) แรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ ๕) เจตคติ คุณธรรม และค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับพฤติกรรมนั้นๆ หรือสถานการณ์นั้นๆ

ถ้าต้องการที่จะเข้าใจ อธิบาย ทำนาย และพัฒนากรรมชนิดใด จะต้องใช้จิตลักษณะ บางด้านหรือทั้ง ๕ ด้านนี้ประกอบกันจึงจะได้ผลที่สุด ส่วนที่สามของต้นไม้ จริยธรรมคือการแก้ว ซึ่งเป็นจิตลักษณะกลุ่มที่สอง มี ๓ ด้าน คือ ๑) สติปัญญา ๒) ประสบการณ์ทางสังคม และ ๓) สุขภาพจิต จิตลักษณะทั้งสามนี้อาจใช้เป็นสาเหตุของการพัฒนาจิตลักษณะ ๕ ประการที่ลำต้นของต้นไม้ก็ได้ กล่าวคือ บุคคลจะต้องมีลักษณะพื้นฐานทางจิตใจ ๓ ด้านดังกล่าวและอยู่ในสภาพแวดล้อมทางบ้าน ทางโรงเรียน และทางสังคมที่เหมาะสม นอกจากนั้นบุคคลยังมีความพร้อมที่จะรับการพัฒนาจิตลักษณะบางประการใน ๕ ด้านนี้โดยวิธีการอื่นๆ ด้วย ฉะนั้นจิตลักษณะพื้นฐาน ๓ ประการจึงเป็นสาเหตุของพฤติกรรมของคนดีและของคนเก่งนั่นเอง นอกจากนี้จิตลักษณะ ๓ ประการที่รากอาจเป็นสาเหตุร่วมกับจิตลักษณะ ๕ ประการที่ลำต้น

เพื่อใช้อธิบาย ทำนายและพัฒนาพฤติกรรมดังกล่าวมาแล้วด้วย

แต่เดิมนั้นทฤษฎีต้นไม้อจริยธรรม ได้แสดงถึงสาเหตุทางจิตใจที่ลำต้นเพียง ๔ ประการที่เกี่ยวข้องกับการที่บุคคลที่จะมีพฤติกรรมการทำดีละเว้นชั่วหรือที่เรียกว่าพฤติกรรมเชิงจริยธรรม แต่ต่อมาได้นำผลวิจัยเกี่ยวกับการวิเคราะห์พฤติกรรมทางด้านการงาน อาชีพ และพฤติกรรมกรักษาสุขภาพอนามัยมาประกอบด้วย จึงได้เพิ่มพฤติกรรมของคนเก่งเข้าเป็นดอกผลรวมกับพฤติกรรมของคนดีและได้เพิ่มแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ ซึ่งเป็นจิตลักษณะที่สำคัญของคนที่มีพฤติกรรมหลายชนิดดังกล่าวข้างบนนี้ เข้าที่ลำต้นของต้นไม้อจริยธรรม รวมเป็น ๕ ด้าน จึงทำให้ทฤษฎีต้นไม้อจริยธรรมของคนไทยมีลักษณะที่กว้างขวางครอบคลุมพฤติกรรมที่น่าปรารถนาของคนไทยทางด้านที่สำคัญได้ครบถ้วน

วิธีการสอนจริยธรรมตามวิธีการสอนของพระพุทธเจ้า

ตามหลักการทางพระพุทธศาสนาถือว่าผู้เผยแผ่หรือครูกับผู้ฟังหรือนักเรียนนั้นมีความสัมพันธ์กันในฐานะ เป็นกัลยาณมิตร ดังนั้น ครูที่ดี จึงควรมีลักษณะคุณสมบัติซึ่งเป็นองค์ของกัลยาณมิตร ๗ ดังนี้

๑. ปิโย น่ารัก เข้าถึงจิตใจสร้างความรู้สึกสนิทสนมเป็นกันเองชวนให้อยากเรียน

๒. ครุ นำเคารพ คือมีความประพฤติเหมาะสมแก่ฐานะชวนให้เกิดความอบอุ่นใจเป็นที่ฟังได้อย่างปลอดภัย

๓. ภาวนีโย นำเจริญใจ คือมีความรู้จริง ทรงภูมิปัญญาแท้จริงและเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุงตนเองอยู่เสมอ เป็นที่ยกย่องน่าเอาอย่าง ทำให้ผู้ฟังเกิดศรัทธาได้

๔. วัตตา รู้จักพูดชี้แจงเผยแผ่ให้ได้ผล โดยอาจจะเลือกใช้วิธีการเผยแผ่ในรูปแบบต่างๆ เพื่ออธิบายให้ผู้ฟังเข้าใจได้

๕. วจนักขโม อดทนต่อถ้อยคำ คือ พร้อมที่จะรับฟังคำโต้เถียง คำล่วงเกินตักเตือน วิพากษ์วิจารณ์ต่างๆ อดทนได้ไม่เบื่อหน่ายไม่เสียอารมณ์

๖. คัมภีร์ัญจะ กถัง กัตตา สามารถอธิบายหลักธรรมที่ลึกซึ้งให้ผู้ฟังเข้าใจได้ง่ายฉลาดในการเลือกใช้วิธีเผยแผ่แบบต่างๆ เพื่อให้เหมาะสมกับผู้ฟังให้เกิดศรัทธาและยอมปฏิบัติตาม

๗. โน จัญฐาเน นิโยชะเย ไม่ชักนำผู้ฟังให้เดินผิดทางไปจากพุทธดำรัส แต่ต้องรู้จักชักจูงแนะนำในทางที่ถูกที่ควร (อง.สตุตทก. (ไทย) ๒๓/๓๗/๕๗)

ตลอด ๔๕ ปีที่ทรงประกาศศาสนานี้ ทุกครั้งที่ทำการสื่อสารพระพุทธองค์ก็จะดำเนินไปอย่างสำเร็จผลด้วยดี ทรงใช้พุทธวิธีการสื่อสารซึ่งเป็นหลักธรรมสำหรับผู้ส่งสารที่ดี ๔ ประการ (ที.สี. (ไทย) ๙/๓๕๘/๑๕๐) ดังนี้ ๑) สันทสสนา ๒) สมหาปนา ๓) สมุตเตชนา ๔) สมปหังสนา หลักการนี้เป็นวิธีการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า เป็นลักษณะพิเศษที่ทำให้พระพุทธองค์ได้ประสบความสำเร็จในการประกาศพระพุทธศาสนา ดังนี้

๑. สันทสสนา หมายถึง ชี้แจงให้ชัด คือ จะสอนอะไรก็ชี้แจงจำแนกแยกแยะอธิบายและแสดงเหตุผลให้ชัดเจน จนผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้ง เห็นจริงเห็นจริง ดังจูงมือไปดูเห็นกับตา

๒. สมหาปนา หมายถึง ชวนให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ คือสิ่งใดควรปฏิบัติหรือห้าทำก็แนะนำหรือบรรยายให้ซาบซึ้งในคุณค่ามองเห็นความสำคัญที่จะต้องฝึกฝนบำเพ็ญจนใจยอมรับอยากลงมือทำหรือนำไปปฏิบัติ

๓. สมุตเตชนา หมายถึง เร้าใจให้อาจหาญแกล้ากล้า คือ ปลุกเร้าใจให้กระตือรือร้นเกิดความอุตสาหะ มีกำลังแข็งขันมั่นใจที่จะทำให้สำเร็จได้ สู้งานไม่หวั่นระย่อไม่กลัวเหนียว

๔. สัมปหังสนา หมายถึง ปลอดภัยโล่งใจให้สดชื่นร่าเริง คือ บำรุงจิตให้แจ่มชื่น เบิกบานโดยชี้ให้เห็นผลหรือคุณประโยชน์ที่จะได้รับและทางที่ก้าวหน้าบรรลุผลสำเร็จยิ่งขึ้นไป ทำให้ผู้ฟังมีความหวังและร่าเริงเบิกบานใจ

จะเห็นได้ว่า ผู้ส่งสารจะชี้แจงอย่างไรแก่ใคร ต้องชี้แจง แสดงอธิบายอย่างชัดเจน จนกว่าผู้รับสารจะเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง ดุจจูงมือไปเห็นกับตา เหมือนหงายของที่คว่ำ ฉะนั้นนั้น ดังคำวลีที่ว่า “พูดเข้าใจ ง่ายต่อการปฏิบัติ วัตถุประสงค์เป็นรูปธรรม” เมื่อเห็นแล้วก็บรรยายให้เห็นคุณค่าอย่างแท้จริงซาบซึ้งเข้าใจจนยอมรับที่จะนำไปปฏิบัติ ในการยอมรับและนำไปปฏิบัตินี้ อาจท้อแท้ เบื่อหน่าย จึงต้องกระตุ้นเตือนปลุกใจให้เกิดความกระตือรือร้นจนมั่นใจว่าจะประสบผลสำเร็จได้ (พระเทพเวที (ประยูร ธมฺมปญฺโญ) ๒๕๓๒: ๑๕๘)

เทคนิคในการสอนของพระพุทธเจ้าว่าเป็นวิธีสอนที่ทำให้ประชาชนหรือผู้รับสารซึ่งมีสติปัญญาแตกต่างกันสามารถเข้าใจและจดจำได้ง่ายที่สุด เนื้อหาหรือเรื่องที่พระองค์ทรงสอนซึ่งมีวิธีการ ดังนี้ ๑) สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่ายหรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งรู้เห็นเข้าใจยาก ๒) สอนเนื้อเรื่องทีละน้อยทีละขั้นไป ตามลำดับขั้นและต่อเนื่องกันเป็นสายลงไป ๓) สอนด้วยของจริง ให้ผู้เรียนได้ดูได้เห็นได้ฟังเองอย่างที่เราเรียกว่าประสบการณ์ตรง ๔) สอนตรงเนื้อหา ตรงเรื่องคมอยู่ในเรื่อง มีจุดไม่กววนไม่ไขว้เขวไม่ออกนอกเรื่อง ๕) สอนมีเหตุผล ตรงตามเห็นจริงได้ ๖) สอนเท่าที่จำเป็นพอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผล ๗) สอนสิ่งที่มีความหมาย ควรที่เขาจะเรียนรู้และเข้าใจ

เป็นประโยชน์ต่อตัวเขาเองทั้งนี้ (พระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมปญฺโญ), ๒๕๓๙: ๓๙) การสื่อสารภาษาเพื่อเข้าถึงสัจธรรมเป็นความเข้าใจที่ตรงกันระหว่างผู้พูดและผู้ฟัง ประสบการณ์ของแต่ละฝ่ายก็จำเป็นในการเข้าใจเนื้อหาด้วยความมอคติ การตีความเอาเองและการเข้าใจศาสตร์สมัยใหม่มาเทียบเคียงก็พลาดได้ การไม่ถามก็เป็นสาเหตุการเข้าใจผิดได้ ท่านเสนอแนวทาง ๔ ข้อ ที่จะช่วยให้เกิดปัญญาคือ แดกฉานในธรรม แดกฉานในหลักเกณฑ์ แดกฉานในภาษา แดกฉานในการปรับปรุงแก้ไขและมีไหวพริบต่อสถานการณ์

สรุปว่า พระพุทธเจ้านั้นเป็นผู้นำที่มีทักษะการสื่อสารเยี่ยมยอด เป็นสุดยอด ของนักสื่อสาร ยากที่ใครจะเทียบได้ ทรงใช้หลากหลายรูปแบบ วิธีการ ทั้งกลยุทธ์ กลวิธี เพื่อสื่อสารให้ผู้ฟังเข้าถึงธรรม จนมีคำกล่าววาทกพระผู้มีพระภาคเจ้าได้แสดงธรรมแก่ใครแล้วบุคคลนั้น เป็นอันต้องบรรลุธรรมขั้นสูง จากการศึกษาพบว่า การแสดงธรรมแต่ละครั้ง ทำให้ผู้ฟังเกิดศรัทธาในหลักธรรมคำสอนแล้ว ทูลขอบรรพชาอุปสมบทหรือแสดงตนเป็นพุทธมามกะซึ่งพระพุทธองค์ ก็ทรงอนุญาต เริ่มตั้งแต่ปฐมเทศนาเป็นต้นมาทำให้พุทธสาสิก มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ อันเป็นเหตุทำให้องค์การพระพุทธศาสนามีความเจริญเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว การสื่อสารภายในองค์การพระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาลนั้นมีทั้งแนวตั้งและแนวนอนและในกระบวนการสื่อสารนั้นพระพุทธองค์ได้ทรงใช้รูปแบบการสื่อสารที่เป็นการสนทนา เช่นการแสดงธรรมโปรดบุคคลหรือกลุ่มคนที่มีจำนวนน้อย ใช้การบรรยาย การตอบปัญหา และการวางกฎข้อบังคับ เป็นต้น การสื่อสารตามแนวพระพุทธศาสนานั้นยังเพียบพร้อมไปด้วยคุณภาพและคุณธรรมอีกด้วย บุคลิกภาพจัดว่าเป็นองค์ประกอบหนึ่งของนักเผยแผ่ เพราะบุคลิกภาพที่สง่างาม ย่อมสร้าง

ความศรัทธาให้เกิดแก่ผู้ที่พบเห็นเป็นครั้งแรก เรียกว่าประทับใจเมื่อแรกเจอ ผู้ที่มีบุคลิกภาพดี ย่อมทำการสื่อสารได้ดี เพราะส่วนมากคนเราจะใช้ตาในการสื่อสารหรือรับรู้ได้ดีกว่าสิ่งอื่นๆ การเห็นโดยไม่ต้องพูดทำให้การรับรู้มีประสิทธิภาพสูงเพราะจะต้องนำไปคิดปรุงแต่งได้จนเป็นที่พอใจของเขา

บทสรุป

ในการส่งเสริมจริยธรรมในสถานศึกษา นั้น ครูมีทำหน้าที่สำคัญมาก เพราะจะต้องเป็นผู้ออกแบบกระบวนการจัดการเรียนรู้เพื่อพัฒนาผู้เรียนให้เป็นผู้ที่มีคุณภาพมีคุณสมบัติตามเกณฑ์มาตรฐาน รู้จักเลือกกิจกรรมการเรียนรู้ที่เหมาะสม ต้องมีความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับหลักการจัดการเรียนรู้และกำหนดจุดมุ่งหมายของการเรียนรู้เพื่อให้ผู้เรียนได้มีพฤติกรรมไปตามทิศทางที่กำหนด ผู้สอนจะต้องรู้พื้นฐานของผู้เรียนเป็นอย่างดีจึงจะหาแนวทางการจัดกิจกรรมได้ตรงกับความสามารถของผู้เรียน ดังนั้น การจัดสภาพสถานศึกษาเพื่อสนับสนุนให้ผู้เรียนพัฒนาตามหลักธรรมอย่างบูรณาการ และส่งเสริมให้ผู้เรียนพัฒนาชีวิต สามารถกิน อยู่ ดู ฟัง เป็น มี วัฒนธรรมแสวงหาปัญญา ส่งเสริมให้ผู้เรียนพัฒนาตามหลักไตรสิกขาได้อย่างชัดเจน สำหรับแนวคิดเบื้องต้นของการจัดสภาพในสถานศึกษาที่เหมาะสมในด้านต่างๆ มีส่งเสริมให้ผู้เรียนพัฒนาตามหลักไตรสิกขาได้อย่างชัดเจนให้สภาพในสถานศึกษาที่เหมาะสมครบทั้ง ๕ ด้าน ได้แก่

๑. ด้านกายภาพ สถานศึกษาจะจัดอาคารสถานที่ สภาพแวดล้อม ห้องเรียน และแหล่งเรียนรู้ที่ส่งเสริมการพัฒนาศีล สมาธิ และปัญญา มีมุมหรือห้องให้ศึกษาพุทธธรรม บริหารจิต เจริญภาวนาเหมาะสม หรือมากพอที่จะบริการผู้เรียน หรือการตกแต่งบริเวณให้เป็น

ธรรมชาติหรือใกล้ชิดธรรมชาติ ชวนมีใจสงบ และส่งเสริมปัญญา

๒. ด้านกิจกรรม พื้นฐานวิถีชีวิต สถานศึกษาจัดกิจกรรมวิถีชีวิต ประจำวัน ประจำสัปดาห์ หรือในโอกาสต่างๆ เป็นภาพรวมทั้งสถานศึกษาที่เป็นการปฏิบัติบูรณาการทั้ง ศีล สมาธิ และปัญญา โดยเน้นการมีวิถีชีวิตหรือวัฒนธรรมของ การกิน อยู่ ดู ฟัง ด้วย สติสัมปชัญญะ เพื่อเป็นไปตามคุณค่าแท้ของการดำเนินชีวิต

๓. ด้านการเรียนการสอน สถานศึกษามีการจัดหลักสูตรสถานศึกษา หรือจัดการเรียนการสอนที่บูรณาการพุทธธรรมเพื่อพัฒนาผู้เรียนผ่านกิจกรรมการเรียนการสอนอย่างชัดเจน เพื่อเป็นการพัฒนาผู้เรียนด้วยหลักพุทธธรรมอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ ซึ่งกระบวนการจัดการเรียนรู้ควรมีลักษณะ “สอนให้รู้ ทำให้ดู อยู่ให้เห็น” โดยนักเรียนมี กระบวนการเรียนรู้การพัฒนาทั้งด้านกาย (กายภาวนา) ด้านความประพฤติ (ศีลภาวนา) ด้านจิตใจ (จิตตภาวนา) และด้านปัญญา (ปัญญาภาวนา) โดยมุ่งให้นักเรียนมีคุณลักษณะ “กิน อยู่ ดู ฟัง เป็น” เพื่อให้เกิดประโยชน์ในการพัฒนาตนและสังคม โดยไม่เบียดเบียนผู้ใด และเกื้อกูลในการพัฒนาวัฒนธรรมแสวงปัญญาและวัฒนธรรมเมตตา

๔. ด้านบรรยากาศและปฏิสัมพันธ์ สถานศึกษาส่งเสริมบรรยากาศของการใฝ่เรียนรู้ และพัฒนาไตรสิกขา หรือส่งเสริมการมีวัฒนธรรมแสวงปัญญา และมีปฏิสัมพันธ์ที่เป็นกัลยาณมิตรต่อกัน มีบรรยากาศของการเคารพอ่อนน้อม ยิ้มแย้มแจ่มใส การมีความเมตตา กรุณาต่อกัน ทั้งครูต่อนักเรียน นักเรียนต่อครู นักเรียนต่อนักเรียน และครูต่อครูด้วยกัน และสถานศึกษาส่งเสริมให้บุคลากรและนักเรียนปฏิบัติตนเป็นตัวอย่างที่ดีแก่ผู้อื่น

๕. ด้านการบริหารจัดการ สถานศึกษา ร่วมกัน ทั้งนี้ผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่ายโดยเฉพาะอย่างยิ่ง โดยบุคลากรในสถานศึกษา ร่วมกับผู้ปกครอง ครูและผู้บริหาร ที่จะสนับสนุนและเป็นตัวอย่าง และชุมชน สร้างความตระหนักและศรัทธา ในการพัฒนาผู้เรียนตามวิถีชาวพุทธ รวมทั้งเสริมสร้างปัญญาเข้าใจในหลักการวิถีพุทธ

บรรณานุกรม

- กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ. (๒๕๒๓). **แนวทางการพัฒนาจริยธรรมไทย**. กรุงเทพมหานคร: กองวิจัยทางการศึกษา กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ.
- จำนงค์ ทองประเสริฐ. (๒๕๔๐). **หลักการครองตน**. กรุงเทพมหานคร : สนุกอ่าน.
- ธเนศ ขำเกิด. (๒๕๔๒). “จะสร้างเสริมเยาวชนให้มีลักษณะนิสัยที่ดีได้อย่างไร”. **วารสารวิชาการ**. ๒ (๑๒) (ธันวาคม).
- บุญมี แทนแก้ว. (๒๕๓๒). **จริยศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร: คณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยา.
- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). (๒๕๓๒). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). (๒๕๓๐). **แนวทางการพัฒนาจริยธรรมไทย**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). (๒๕๓๙). **การสื่อสารเพื่อเข้าถึงสังคม**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต). (๒๕๓๘). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (๒๕๓๙). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**, กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.